

EMLÉKEZET, EGYÉN, TÁRSADALOM

Veczán Zoltán

molnar.istvan1947@gmail.com

Keszei András: *Emlékek formájában. Egyéni, társadalmi és kulturális hatások a múlt felidezésében.* Budapest, L'Harmattan Kiadó, 2015.

Keszei András a Pázmány Péter Katolikus Egyetem tanára, kutatási területe a társadalomtörténet, mentalitástörténet, a kollektív emlékezet és a történeti antropológia. 2015-ös tanulmánykötete a munkássága összegzéseként is felfogható; benne sorra veszi és összefüggéseikben találja azon ismeretek egy részét, amelyekkel a korábbi tanulmányaiban is foglalkozott: identitás, a város narratív identitása, illetve a történelmi traumák és a tabusítás emlékezeti vonatkozásai.

Talán a szerző keresztény kötődéséről árulkodik, hogy a kötet előszavában Szent Ágoston Vallomásaiból köti össze a filozófusszerzetes vallásos emlékezés-felfogását a modern emlékezetelméletekkel, neurológiai és pszichológiai megközelítésekkel, a végén pedig a pannonhalmi bencés diákok visszaemlékezéseinek elemzése olvasható.

A kötet nyolc fejezetből áll; az első kettő történeti és fogalmi áttekintést nyújt az emlékezetről és emlékekről való gondolkodásról. Magával az emlékezetelmélettel főleg a harmadik fejezet foglalkozik, a negyedik és ötödik pedig az előzőek komplementereként a felejtés, illetve a trauma feldolgozásának témakörét tárgyalja. A hatodik és hetedik fejezet a tér, benne a hely és az identitás összefüggéseiről szól, az utolsó fejezet pedig az előzőekben már említett témákat foglalja össze.

Emlék és valóság

Az első fejezetben a Szókratésztől Sperberig tartó áttekintés mellett a szerző feltárja az emlékezet és képzelet egymástól nehezen szétválasztható percepciójának problémáját, ami miatt megkérdőjeleződik az állandó (akár a jelen-perspektívából adódóan) torzításoknak kitett emlékek hitelessége. Ez a múlt hitelességét is kikezdheti, ami az egyént identitásában elbizonytalaníthatja. Ha pedig személyes jellegű az adott emlék, kénytelenek vagyunk az egyén felismerésére hagyatkozni a hitelességet illetően (az emlékezés, egyébként sem reprodukív, hanem rekonstruktív jellegű, az emlék minden felidezésnél újraíródik – írja a negyedik fejezet). A személyes múlt, az önéletrajz eleve folyamatosan újraszerkesztett történetek gyűjteménye, amelyeket az épp aktuális ismereteinknek megfelelően fabrikálunk – mutat rá a szerző. Egy másik fontos alapvetés, hogy az emlék egyéni és társas jellege egyszerre érvényesül.

Az emlék felidezésével a múlt a jelenbe ágyazódik, az emlékeket jelentő történetek pedig – Szókratész nyomán – lelki viasztábláinkba íródnak, avagy ketrecben tartott, de kézben még nem fogott madárként akkor kerülnek ténylegesen az emlékező birtokába, ha meg tudja

őket ragadni. Az emléket így virtuálisból aktuálissá a „már megtörtént” felismerés aktusa teszi, ami segít elválasztani a hiteles emlékképet a phantaszma képeitől. A görögök nagyot léptek előre azzal, hogy tárgyat rendeltek az emlékekhez, és időhöz – a múlthoz – kapcsolták az emlékezetet – Idézi Ricoeurt Keszei.

Bergson és mestere, Halbwachs álláspontját a második fejezetben ütközteti abban a kérdésben: a kollektív emlékezet elválasztható, absztrakt entitás, vagy csak az egyéni emlékek összessége?

Identitás és csoport

Bergson szerint a virtuálisan – tiszta formában – meglévő emlékek felidézése az egyén időutazása. Az egyén szubjektív erőfeszítésével formálódik emlékké, és az emlékek egyéni nézőpontja is formálja a kultúrát. Halbwachs viszont az emlékezés kollektív jellege mellett tört lándzsát: mindig ott a társas közeg, amelynek szemüvegén keresztül látunk, és a nyelv is társas konstrukció – így az egyéni tapasztalat is csoportfüggő.

A szerző megkísérli összebékíteni a két álláspontot, mondván, a külső jelképek és hordozók találkoznak az egyéni elmével, a belső pszichével párbeszéd, narratíva és a kultúra révén, konklúziója pedig az, hogy a kultúra élettelen az ember fején kívül, és a kultúra nélküli ember is működésképtelen (a szerző a kozmopolitákat is kritizálja). Belső mentális és külső nyilvános reprezentációk segítik a közösség önképének kialakulását.

Keszei abban a kérdésben, hogy az egymást formáló identitás és társadalmi normák világában az identitás az emberen belül vagy kívül helyezkedik-e el, a rugalmasabb csoporttal és annak szimbolikus-narratív konstrukcióival való „azonosulás” felé próbál terelni, amelyet az egyén internalizálhat.

Felidézi a szerző a halbwachsi felosztást is: a kollektív emlékezet egy csoporthoz tartozik, e fölött a társadalmi emlékezet az egész társadalomra kiterjed. Az identitást pedig az – Assmanntól kölcsönzött – kulturális emlékezet formakincse segít megőrizni, az a kommunikatív emlékezetnél formalizáltabb, kanonizáltabb valami, ami megerősít a társadalmat saját identitásában.

A múlt „használata” is érdekes: a tudás és emlékek önéletrajzi emlékezetté szerveződnek, egyfajta forogatókönyv alapján, epizodikus emlékekkel, amelyeket rendszerezünk, az egyszerűbbek összetettebb, de elmosódottabb jelenetekbe állnak össze, ezek összessége a film. Az önéletrajzi emlékezet nem csak az én, hanem a kultúra fenntartója is: az emlékfelidézés segít lehorgonyozni szokásokat, normákat, életszakaszok szilárd támpontjait adják az adott kultúra elvárásai nyomán, az idősebb generációk történeteiből és hagyományos kulturális gyakorlatokból kiindulva. Az integrált, határozott irányú élettörténet stabil, időben folytonos identitást eredményez.

Azaz az identitás és az emlékezet elválaszthatatlanok: csak emlékeken keresztül tud kiteljesedni az identitás, ami egyszerre állandó és változó önazonosságserű, egyéni önépítés. Az identitás az értékalapú cselekvés és a csoportszolidaritás alapja, a szelf magja, a társadalmi-politikai tevékenységek vagy diskurzusok által meghatározva. Szélsőséges értelmezéseiről is ír Keszei: a kemény identitás-értelmezés szerint az mindenkinek lényegi része¹, a puha viszont csupán narratív konstrukciónak látja, a narratív pszichológia szerint az élettörténet maga az identitás. A szerző csoportosítja is az emlékeket epizodikusra, szemantikusra, és procedurálisra.

¹ Az esszencialista identitás-elképzelés pedig könnyen kizáróvá, kirekesztővé válhat más csoportokkal szemben azoknak a különbözőségeit és megváltoztathatatlanságát hangsúlyozva; ezt a fel fogást előszeretettel alkalmazzák a totalitárius diktatúrák.

Felejtés és felejtetlenség

Az emlékezet és felejtés nem a jó és rossz dichotómiája, és nem is egymást kizáró fogalmak, mert a felejtést lehet tartalékban lévő, nem aktualizált ismeretek őrzésének tekinteni. Megfelelő kulcsokkal pedig az emlékek kapuja újra kinyitható, az emlék felidézhető, így csak akkor beszélhetünk felejtésről, ha már kulccsal sem működik. Ebben segítheti, de gátolhatja is az egyént a csoportemlékezet olyan módon, ahogy a szerző a szelekció működését leírja domináns narrátorok és a nagy csoport extra torzító hatása mellett. Ez lenne a kollaboratív gátlás, amely amellelt, hogy társas, összetartó szereppel bír, a felejtés és emlékezés összekapcsolódását is bizonyítja². Keszei példaként hozza fel a nemzeti történelem kérdését, ahol közvetlen tapasztalat híján versengő források narratívái csapnak össze emlékezetünk uralmáért.

A múlt használata is szelektív, identitásvezérelt folyamat; a kollektív emlékezet pedig kijelöli, mire és hogyan kell emlékeznünk. A stabil identitást elősegítő emlékeket szeretjük felidézni. Az erős negatív érzelmi töltettel bíró emlékeket, például a traumákat egyébként is nehéz ábrázolni kívülállók számára, ráadásul ennek tárgyi – térbeli – kulcsait is előszeretettel tünteti el az új hatalom. A kollektív emlékezet részei a személyes, epizodikus emlékek mellett a készen (mások epizodikus emlékeiből) kapott szemantikus emlékek is, az egyperspektívájú közös nemzeti múlt pedig vonzó stabilitást adhat az egyén identitásának. A procedurális emlékezet is segít megőrizni ezeket megemlékezések, ceremóniák formájában.

A traumákat viszont sokszor képtelenek vagyunk elfelejteni – a feledés a trauma tagadását, elfojtását jelentené. A trauma, mint Ricoeur nyomán a szerző megjegyzi, mindig társadalmi-kulturális produktum, amelynek célja, hogy tanulságai kéznél legyenek egy újabb fenyegető helyzetben.

A szerző a feldolgozás csapdái között említi meg, ha a gyász a haragot és a kölcsönös neheztelést táplálja; ha nincs meg a feldolgozáshoz szükséges együtt érző társadalmi közeg, vagy ha az elkövetők együtt élnek az áldozatokkal.

Csend és diskurzus

Keszei megemlíti a társadalmi csend fogalmát is, ami lényegében egyfajta társadalmi összeküvés a tabutémák elhallgatására – ez egyéni szinten az erőszak áldozatainak hallgatására hasonlít – vagy a szintén a felejtést szolgáló „másról beszélés”, amit a pártállam az 1956-ról szóló diskurzusban kikényszerített (és amivel szemben létrejött az ellenemlékezet). A széken egyben belső parancs is lehet a csendre.

Ma azonban nem a csend idejét éljük: a 20. század közös történelmi narratíváját főleg az áldozatok perspektívájából keresik, ennek azonban szintén van csapdája: a traumakultúra elinflálhatja a trauma fogalmát, és bűnbakkeresésbe is átcsaphat. Pedig ezeknek a helyzeteknek a morális kezelése fontos lenne, mert így teremthetnek közösséget a közös narratívumok – például a ma jellemző, békítő „székenkultúrában”. Ez Keszei szerint voltaképpen a mikrotörténet győzelme a makrovilág fölött. Az érzelmek ilyenkor jó társadalmi közvetítőeszközök, segítségükkel emlékezetközösség alakulhat ki közös konstrukcióval.

A traumák az egyéni szenvedés mellett a társadalmi rendet is kikezdi. Visszaköszön az ember társadalomelőtti magára maradottsága és sebezhetősége. A trauma akkor hat kollektívként a társadalomra, ha a közösség számára is tisztázódnak a következményei, így eljut a

² A feledés barátja a modernizmus is: felgyorsult, változékony világunk és a felpörgött információdömping Keszei szerint kikezdi a közös múltat, a közös emlékezetkultúrát és magát az időérzékünket is; az épített környezet egyhangúsága pedig kulturális amnéziát szül.

kulturális szintre és közös jelentést kap. Ha ilyenkor nincs társadalmi szolidaritás, az megrendülést és begyógyíthatatlan közösségi sebeket okozhat³.

Végül Keszei a trauma feldolgozásának alapfeltételéül a jó traumareprezentációt említi, mint a felelősség megállapítását és a továbblépés lehetőségét is tartalmazó, jól szerkesztett történetet, amely a többség elfogadásával beépül a társadalom struktúrájába, mesternarratívum lesz (ebbe illeszti bele mindenki a maga történetét), és a társadalom minden szféráját áthatja a vallástól a közjogig, és kialakul a közös emlékezet rituáléja. Elmondhatóvá kell tenni a traumákat és világossá tenni, hogy a megbocsátás nem lehet azonos a felejtéssel.

Kérdés, hogy lehetséges-e terhelt közelmúltú régiókban átfogó kerettörténetet létrehozni a társadalom kulturális identitásának⁴? Talán nem véletlen, hogy a szerző is úgy érezte, prólogust kell írnia, kifejtve, hogy a 20. századi után hazánkban tán nincs is olyan csoport, amelynek ne lenne oka gyászolni, miközben a bizalmatlan légkör és a sok évtizedes kényszerű hallgatás nehezíti a kibeszélést, a megvitatást.

A terek és mi magunk

A hatodik és a hetedik fejezetek témája a társadalom térbelisége, az identitás és a tér kapcsolata. A tér formálója és megőrkítője az ott zajló dolgoknak, egyfajta erőter: a társadalom beleírja, beleörökíti magát, és folyton alakítgatja a teret, a tér pedig elirányítja és tereli az egyént, így egyszerre struktúra és ágencia is. Az egyén a tereken keresztül „olvassa” a társadalmat, és benne önmagát. A társadalom pedig az egyénhez hasonlóan válogat a nemzeti emlékezethez az archívumból a kanonizálásra váró, meglévő történetekből. Itt Keszei felhívja a figyelmet: a csoportok sokszor egymást kizáró történelmi tudata miatt egységes emlékezet helyett ma már „ellenemlékezeti csoportokból szabdalt összetett társadalmak” vannak, amelyek számára a tér nem semleges, hanem jelentésteli kulturális képződmény. A terek a múlt valóságos, kézzelfogható emlékei, birtoklásuk ezért erősíti az egyéni/nemzeti identitást. Saját „hely” nélkül Halbwachs szerint egy csoport sem maradhat fenn tartósan. A helyek történetei a lakók élettörténeteinek részeként élnek tovább és a hely is gazdagodik a lakók egyéni történeteivel, azok helyhez, társadalomhoz és egyénhez fűződő jelentéseivel. Ezért van az, hogy az uralkodó ideológia a tér formálásával is formálhatja a társadalmi gyakorlatokat, vagy hogy a lakhelyváltoztatással az identitásunk is megváltozik (ezért a kitelepítések vagy az elűzés traumája is igen súlyos). A VII. fejezetben egyébként egy érdekes Sussex-i tanulmány leírása is helyet kap, amelynek konklúziója, hogy pszichológiai motivációk közvetítik a társadalmi és szimbolikus kapcsolatok hatását a helyidentitás kialakítása felé, a veszteségek pedig ezektől függetlenül is erősítik ezt a köteléket.

Keszei hozzáteszi, hogy a helyek terén a modernítésben a rituális helyett a funkcionális szerep került előtérbe, és szaporodnak a nem-helyek, a puszta fogyasztói igények kielégítésének kulisszái⁵. Ezzel párhuzamosan a modern én egyre nehezebben teremti meg az integritását, a gyakori helyszínváltozások sem segítenek neki ebben. Mégis a jelképekkel és történetekkel benépesített tér segít fenntartani az élettörténet koherenciáját, a kultúra narratívumai és ezekhez való viszonyunk formálják az énképünket, és kategorizálnak, például nemzeti vagy lokális hovatartozás kérdésében – ez igaz településszinten is, amely beleépül a narratív tudatalattiba, mint például Budapest esetén a „bűnös város” narratívuma. A sok egymásra rakódott

³ Mint a 2003. december 5-i népszavazás cserbenhagyás-hangulata.

⁴ Stefano Bottoni történész szerint ez esélytelen a magyar-román viszonylatban.

⁵ Modernizmus-kritikájához érdemes hozzávetni a modern városépítéset „se hús, se hal közösségi tereit”.

réteg miatt, jegyzi meg, a helyek olvasása is nehéz, bár az egyéni percepció, az odaköltözés, az elsajátítás, birtokba vétel módja is izgalmas, ahogy Illyés Gyula példáján keresztül be is mutatja, hogyan integrálja vagy távolítja helyi fizikai és társadalmi környezetét az ember olvasótevékenységével, útkeresésével.

A könyv utolsó fejezete lényegében az első hét összefoglalója: a fejezet egyébként 2010-ben Az emlékezet rétegei címmel külön cikként meg is jelent, és láthatóan mind struktúrájában, mind tartalmában lefedi a kötetet, így valószínűleg annak kiindulópontjaként is szolgált. Némi pluszként esetleg felfedezhető benne a kollektív emlékezet bővebb kifejtése, a közös történelem – napi politika által kihasználható – mozgósító ereje, illetve annak a ténynek a rögzítése, hogy maga a történész is perspektivikusan válogat, az egyes események pedig újra- és újraértelmeződnek az újabbak hatására (például Trianon után a mohácsi vész szerepe is átértékelődik, mint a nemzetiségek betelepődését lehetővé tévő törökudulás kezdete).

Összegzés

A szerző fontos törekvése, hogy megkísérel „rendet tenni” a sokféle diszciplína által használt fogalmak között és egyfajta közös nevezőt találni a sokféle értelmezésnek. Az aprólékosan felépített fejezetek lazán kapcsolódnak egymáshoz: ez egyrészt lehetővé teszi, hogy a szerző mindegyiknél némi bevezetővel adjon lendületet az olvasónak az egyébként információgazdag, tömör tanulmányok szövegtörzséhez; másrészt viszont szétagoltságot eredményez, ami nem segíti a könyv egészének gördülékeny olvasását. Sőt a traumatikus emlékeket tárgyaló ötödik és a hely és identitás témakörével foglalkozó hatodik fejezet témái közötti éles váltás csökkenti a kötet koherenciáját, nem beszélve az utolsó fejezetről, amely szinte egy az egyben azt adja vissza, amit a könyv többi része már elmondott.

A kötet több ponton ismétli magát, s mindahányszor úgy, mintha teljesen új ismeretet közölne. Például az identitás szó metaforikus használatára vonatkozó rész háromszor (3., 6., 8. fejezetek) is megtalálható, és az önépítés fogalmának definíciója, az identitás ötféle meghatározása, az identitás változó és mégis önazonos jellegének azonosuláson keresztül történő fejtegetése is több alkalommal szerepel. Endel Tulvin 256 féle emlékezetre vonatkozó kritikája kétszer található a szövegtörzsben, egyszer pedig a nyolcadik fejezet bevezetőjeként is megjelenik.

Mindemellett a szerző a terület eredményeinek kreatív értelmezésével és interpretálásával, fontos összefüggések feltárásával nagyon alapos munkát végez, és nem túl számos, de annál fontosabb új fogalmat is bevezet, ezek közül például az emlékezethez vezető kulcs fogalma mindenképpen figyelemreméltó.

Keszei Sándor összességében olyan könyvet ad az olvasó kezébe, amely alpmű lehet az interdiszciplináris emlékezetkutatás megismeréséhez és kiindulópont az ezt érintő kutatókhoz.